

FENYŐ MIKSA

BETHLEN ISTVÁN

*Előadás a Cobden Szövetség Szemináriumában
1936 február 18-án.*

A MAGYAR COBDEN SZÖVETSÉG KIADÁSA,
BUDAPEST

Fráter és Társa Budapest VII., Akácfa u. 13.

Bethlen István

Úgy érzem, úrnőim és uraim, hogy némi magyarázattal tartozok azért, hogy az előadás-sorozatban, mellyel a Cobden Szövetség magyar államférfiak portréját kívánja a magyar közvélemény elé vinni, Bethlen Istvánt választottam témául. Mi az, ami — be kell vallanom, szinte ellenállhatatlan erővel kényszerített ehhez a

*) Abban az előadássorozatban, melyet magyar államférfiakról rendezett a Cobden Szövetség, Bethlen Istvánt választottam tanulmány tárgyául. Hogy miért őt, erről előadásomban próbálok majd számot adni. Az előadáshoz magához csak még a következőt óhajtanám megjegyezni. Az utolsó évtized folyamán egész sor írásom jelent meg — névvel, névtelenül — Bethlen Istvánról, politikájának célkitűzéseiről és eszközeiről. Amit ezekben a cikkekben ma is igaznak, érvényesnek vélek, azt e tanulmányba átmenteni igyekeztem. Bethlen külpolitikai koncepciójáról, úttöréseiről, sikereiről, egy szóval külpolitikai génuszáról előadásomban alig emlékeztem meg. Külpolitikai koncepciójának nagysága hozza magával, hogy ezt csak egy külön előadásban tudnám megmívelni. Egyébként ezt az előadást 1936 február 18-án, tehát Gömbös Gyula java kormányzása idején tartottam.

tárgyhoz, hiszen miniszterelnökségének tíz esztendeje alatt a publicisztika eszközeivel és abban a jelentéktelen politikai szerepkörben is, melyet jól-rosszul betöltöttem, gyakran álltam vele szemben, bírálva politikájának princípiumait, kormányzásának cselekedeteit vagy mulasztásait. És általában fel kell vetnem a kérdést: helyes-e, lehetséges-e, hogy egy élő, cselekvő valakiről, aki tíz esztendőn kérészül úgy tartotta kezében az ország sorsát, úgy formálta azt a maga elgondolása szerint, úgy próbálta felvértetni jövő küzdelmekre, olyan sorsosan, olyan történelmien, mint előtte Deák Ferenc óta egyetlen magyar államférfi sem s ki ma is itt él közöttünk, bárha a hatalmon kívül, sőt a hatalommal szemben küzdön és hatón, szuggesztív erejében nap-nap után meggyarapodva . . . vajon lehetséges-e ennek a férfiúnak portréját egy tanulmány keretébe úgy szorítani, mint egy igazi essayista — egy Burckhardt, vagy egy Macauley, vagy egy Sainte Beuve vagy egy Kemény Zsigmond egy félszázad mindent lehiggasztó távolságából méltóan cselekedné.

Az első kérdésre úrnőim és uraim, hogy t. i. mi aiz, ami engem eí témához vonzott — könnyű megfelelnem. Bírálhattam én kormányzatának bármely cselekedetét, kezdve azon, hogy mindjárt kormányra jutása után félretolta Friedrich István becsületes választójogát és helyébe tett egy alaposan megszúkított választójogot, mely fölött öntudatos ország nem térhet napirendre, bírálhattam azt az elnyomó erőt, mellyel a parlamentarizmusra ránehezede, azt ép legigazibb hivatásában: a legjobbakat kiválasztó erejében

bénította meg (mint azt épen most sajnos tapasztaljuk), bírálhattam gazdaságpolitikájának számos tételét, egyik-másik munkatársának meddőségét, vagy a túlzott jelentőséget, melyet külpolitikájában az optánsügynek biztosított stb a kép, mely bennem róla kialakult, tíz esztendő harcaiból és hercehurcáiból, egy fascináló egyéniség vonásait rögzítette meg szemem tükrén, akiben a tudásnál erősebb az értelem s még az értelemnél is erősebb az a szuggesztív erő, az a titokzatos fluidum, mely a tehetséget reprezentatív férfiúvá magasítja, aki a maga akaratát másokra ellenállhatatlanul át tudja vinni, hogy ilymód milliók sorsának hivatott intézőjévé váljon. Be kell vallanom: hogy a politikai érdeklődésen túlmenően az *esztéta* is volt az, ami bennem Bethlen István egyénisége iránt való érdeklődést felkeltette: ez az ember, akinek stílusában, gesztusában a romanticizmusnak még az árnyéka sem volt fellelhető, aki messze elkerült minden hiú jelzőt és minden kongó főnevet, hasonlatokat és metaforákat, előttem mindig valami romantikus fényben tűnt fel, akinek gyakran kerestem mását regényekben — nem Jókai fantáziabirodalmában, de Tolsztoj Háború és békéjében vagy Stendhal: Chartreuse de Parmejában. Azt írtam róla egyszer — mai töredékes előadásomban többször leszek kénytelen önmagamat idézni, amiért szíves elnézésüket kérem — tehát azt írtam róla egy alkalommal, amikor pártját valami belső válság fenyegette: „Bethlen Istvánról azt tartják, ismerősei, hogy amikor a legnagyobb bajokban van, amikor krízisek áramlatába kerül, amikor a hullámok már-már összezsápnak a feje

fölött, akkor mutatja a legjobb formát. Ilyenkor lehámlik róla szfinkszszerűsége, mely arra képesíti, hogy hónapokon át hallgatással haladjon el súlyos problémák mellett, melyek tízezrek éjszakai lidércnyomással nyugtalanítják; az a távolság, mely távol tartja emberektől, dolgoktól — csaknem kontemplatív messzeségekben — ilyenkor hirtelen összeszűkül és ő egy küzdő mozdulattal a valóság talaján áll, a nagyon is nyugtalanul zajló élet kellős közepén, acélos keménységgel úgy feszítve hátát a realitások gránitfalának, olyan vívó pózban, mint aki ezt a mesterségeit egyedül száz ellen is biztos kézzel gyakorolni tudja. Bizonyos, hogy aki megengedheti magának a luxust, hogy a mai nehéz viszonyok közepette esztétikai szempontból nézze, amint ennek az érdekes egyéniségeinek reliefje egy-egy krízis tűzfényénél hirtelen éles világítást kap, az — legyen bár akármely politikai hitvalláson — nem nyomhatja el magában azt a megállapítást: nem lehet véletlen, hogy ennek az embernek tíz esztendeje éles betűkkel íródott bele az új Magyarország sorskönyvébe. Reá is áll, amit Retz kardinális mondott Turenne-re, hogy voltak karakterében bizonyos megfejthetlenségek, melyek csak megfelelő alkalmakkor bontakoztak ki, de akkor az ő dicsőségére.

De hát mit bizonyítsam tovább: *érdekelt*. Érdekelt, amíg a hatalom birtokosai volt, melyről — minden kifogásom mellett politikájával szemben — az volt a véleményem, hogy dukál neki; és még jobban érdekel, amióta a hatalomból kiesve, egyedül való küzdelmében illusztrálni látszik az ibseni tételt, hogy az erős a legerősebb,

ha egyedül van. (Ami — valljuk be — a politikában sovány vigasztalás.)

Ilymód, ha számot is adtam arról, úrnőim és uraim, hogy mi volt az, ami engem e témához vitt, még legyen szabad elidőznöm annál a másik skrupulusnál, hogy vajon helyes-e, lehetséges-e egy komoly tanulmány kísérletét adni valakiről, akitől még nem távolodtunk el abba a hűvös távolságba, mely a történelmi perspektíva lehetőségét adja a történetíró számára, mert hiszen itt él közöttünk, a közéleti harcok homlokterében áll és a jogos bírálatnak és oktan gyűlölségnek abból a káoszából, mely alakját a tíz esztendei kormányzása során körülvette, csak most kezd igazán kimagasulni, emberek és dolgok fölé növe, új tapasztalatokkal és új tekintélyivel. Nem ismeretlen processzus ez a történelemben: gyűlöltebb államférfi nem volt Franciaországban, mint Richelieu kardinálist: halálakor valósággal fellélegzett az ország s ha Voltaire még kétségbe vonta, ma már az egész világ tudja, — történelmi bizonyosság — hogy Franciaország nagyságának megteremtője volt. Vagy nem is kell olyan messze mennünk: ki tudja ma elképzelni azt a gyűlöletet, mely Tisza István alakját a háború utolsó esztendeiben körülzajlotta, aki azt a legendás felmagasztosulást látja, melyben e nagyszerű egyéniség mártírhálála után és talán folytán részesült?

Bethlen István — szerencsésebb mint e nagy példák — kikényszerítette, hogy számára az elfven élet hozza elégtételét. És elérte ezt anélkül, hogy igazolni próbálta volna magát, anélkül, hogy megfellebbezte volna a közvélemény nem ked-

vező ítéletét. Holott ez nem volt könnyű dolog, úrnőim és uraim. Emlékezzünk csak vissza, hogyan húzódtak el mellőle távozása után, de különösen Gömbössel való szembekerülése után leg-hívebb hívei, mintha sohasem ismerték volna, Argenson márkít juttatva eszembe, ki tíz éven át volt XV. Lajos miniszterelnöke s bukása után egy nappal levelet írt Jeanellenek, a postaállamtitkárnak, ilyen kezdettel: „Kedves uram, amennyiben ön még emlékszik rám...” Emlékezzünk csak vissza, hogyan zsugorodott össze pártfrakciója, hogyan merészkedett szembe vele az esetlen csúfolódás, megint csak francia embert juttatva eszembe, I. Ferenc udvari bolondját, aki azt mondotta: én nem tudom, hogy van az, de a legjobb viccek mindig azokról jutnak eszembe, akik kegyvesztettek. De épen, mert Bethlen István ma szerencsésen aktivitása teljében van, az esszéista munkája, mellyel személyét megközelíteni próbálja, valóban csak dadogó kísérlet lehet. Dadogóvá teszi a cselekvő élet, amellyel szemben minden kísérlet a történelmi eltávolodásra, egy élő, ható egyéniségnek sub specie aeiernitatis nézése, affektációnak hat. Azután bárhogy is törekedjen az előadó a dolgokat csakis a történelem szemszögéből nézni, a napi politika eseményeinek hatása alól nem tudja kivonni magát; bármit mond Bethlen Istvánról: az végső soron politika. Amit Bethlen egyéniségében kiemel, ami ragyogást benne meglát, amit koncepciójában értékel, az egyúttal meg és el-ítélése azoknak a törekvéseknek, melyekkel ma Bethlen István szembeáll. Tehát politika, ami pedig távolról sem volt előadó intenciója s amelyet

a következőkben minden igyekezettel és becsületes ravaszsággal elkerülni próbál.

Persze, aki Bethlen Istvánról á la László Fülöp díszmagyaros portrét fest, annak nem kell ezekkel a kétségekkel megküzdenie. Ragyogó színek, mélység és perspektíva nélkül: s innen van aztán, hogy azok az írások, közkönyvtárak budgetjét megterhelő díszmunkák, melyek miniszterelnöksége idején róla megjelentek s melyek alakját a tökéletesség tékéletességéig vize nyósítik el, nem igen alkalmasak arra, hogy komoly tanulmány forrásául szolgáljanak, talán kivételével a Magyar Szemle ünnepi számának, melyet Bethlen István 60-ik születésnapja alkalmából publikált s melyben két cikket külön is érdemes megemlíteni: Gratz Gusztáv tanulmányát Bethlen István külpolitikájáról és Kornfeld Móric báróét Bethlen gazdaságpolitikájáról. Egyéb róla szóló komoly irodalom nincs, nehezen is lehet. Könyvet nem írt; emlékirataival — ha ugyan egyáltalán feljegyezte sorsos életének eseményeit (számomra meglepő volna, ha feljegyezte volna s a képbe, melyet magamnak róla festettem, inkább illik bele a memoártalanság jegye, szóval emlékiratokkal nem állt a közönség elé, — két kötet beszéd, egy brosúra az angliai revíziós előadásokról, ez minden, amit publikált, — a többi: tíz esztendő küzdelmes munkája and after s a mi meg azután jön.

Hát persze különb, igazibb képet lehetne mintázni róla, ha visszamehetnénk az apák és anyák során az ősökhez, kiknek erényeiben és gyöngeségeiben, törekvéseiben és tévedéseiben már benne volt — az eleveelrendeltetés így ha-

tározta meg — ai mai Bethlen István. Tudással és logikával megkeresni az ősökben az ismertető jegyeket, melyekből mint pointilista festőnél kialakul az utód képe, múltakat felidézõn, jövõket elhatározõn. Hát persze érdekes volna így kalandozni az ősök vonalán, talán egészen a nagy fejedelemig, akinek európai jelentőségét és nagyságát Móricz Zsigmond regénye olyan lebûvõlõn vetítette elénk, — de mivel ez az enyémnél különb történeti erudíciót kíván meg, monográfia köteteket, napi politikától elvonatkoztatni tudó idõket; kénytelen vagyok ezt mellõzni. De mellõzõm politikai pályafutásának kezdeteit is, mikor közvetlenül a háború elõtt a függetlenségi párt programjával jutott a magyar képviselõházba, hogy aztán — mikor a függetlenségi párt vezetése Károlyi Mihály kezébe került — Andrássy Gyula mellé álljon. Andrássy Gyula pártjának — az alkotmánypártnak — voltam akkor én is szerény tagja, mit azért említek meg, hogy restelkedve tegyem hozzá, hogy bizony én sem a pártban, sem azon kívül Bethlen István szereplését nem igen vettem észre, holott akkor már, különösen erdélyi kérdésekben többször fel is szólalt. Elõször akkor lettem személyére figyelmes, s velem együtt nyilván az egész magyar közvélemény, mikor Tisza István a háború utolsó szakában hajlandó volt koncessziókat tenni az ellenzéki politikának — persze a maga módján — és a koalíciós kormányzás formáját megvalósítandó: Bethlen Istvánt és Eszterházy Móricot invitálta kabinetjébe. Hogy a közvélemény hogyan fogadta ezt a kombinációt, az nem tartozik a tárgyra: áll az, hogy ebben a tényben nyil-

vánul meg először Bethlen István jelentőségének felismerése, aminthogy Tisza István — ez Gratz Gusztáv szíves közlése — amikor Wekerle Sándor miniszterelnöksége idején arról tanakodott, hogy ki válthatná fel legalkalmasabban Wekerle személyét, elsősorban Bethlen Istvánra gondolt. A sors másként határozott s Bethlen István személye ott kezd igazán kibontakozni az ismeretlenség ködéből, amikor a bolsevizmus idején Bécsben az ellenforradalmi mozgalmak irányítója volt. Vagy talán még ott sem; hiszen bizonyosan sokan emlékeznek még arra a jelenetre, mely 1921-ben játszódott le az akkori kormánypárt értekezletén. Még Teleki Pál volt a miniszterelnök; a kormánypárt, mely a keresztény és kigazdapárt koalíciójából alakult, valami fontos kérdést, gondolom a *pragmatica sanctio* eltörlésének kérdését tárgyalta. Órákig tartó szenvedélyes vita kerekedett; már késő éjszaka volt, amikor Bethlen István szólásra jelentkezett és kifejtette a maga álláspontját. Türelmetlenül, idegesen hallgatták, bántó közbeszólásokkal zavarták beszédét, úgy hogy Bethlen István végül is bosszúsan felkelt helyéről és valami haragos megjegyzéssel, mely a párt politikai érettségére vonatkozott, kisietett a teremből. Nyomában az ottmaradtak gúnykiáltásai: „a soha viszontlátásra“, „Isten áldja meg gróf úr“, „jóéjszakát Ocskay brigadéros“ és hasonló szellemességek. És íme alig múlik el két esztendő: Bethlen István a többségi párt korlátlan ura s a többségi párt különböző frakciói, melyek éveken át cibálták, ráncigálták az elszakíthatatlan pártprogramot, csodálatos egyetértésben térülnek össze az ő quos

ego-jára, helyzetek, amelyek megoldhatatlanoknak látszottak, mert minden törekvés, minden szenvedély, minden spekuláció mint egy gyújtópontban, bennük futott össze, egy mozdulására leegyszerűsödnek, a megoldásig szelidülnek, barátok és ellenségek cselekedni elfelednek, pártok és frakciók, összeesküvések és nyílt sisakú tusák csak arra bizonyulnak jónak, hogy reliefet adjanak vezéri pozíciójának.

Hogyan történt ez? Hogyan lett az 1921. év eleji ülés kifigurázottjából, az abszolút, elismert vezér, ellenfelei szemében is nőttön-növő tekintély? Micsoda boszorkánymestert revelált az idő, milyen mágikus erőkkkel, milyen lebíró formulákkal, erről próbálok képet írni. Mert kétségtelen, hogy annak idején Bethlen István nem üstökös módjára jelent meg ai magyar politika egén és nem a ragyogó politikus elbűvölő erejével, tehát nem egy nagyszerű szónoki tehetség szuggesztív hatalmával, az emberekkel való bánni tudás és elbánni tudás művészetével, a politikai koncepciók délibábosan elénk varázsolt épületterveivel, kétségtelenül nem ezekkel és nem egyszerre hatott. Hiszen a politikai közvélemény úgy érezte, hogy Teleky Pál vérszegény rezsimje után most egy másik erdélyi mágnás jön, egy másik erdélyi fejedelem kései utódja, ugyanazzal a politikai látókörrrel, ugyanazokkal a huszonnégyórás célkitűzésekkel, ugyanazoknak a problémáknak játéklabdájaként, tehát ugyanazon sorsnak eleve elrendeltetésével. S aztán minden másként lett. „Legyen vége a forradalomnak“, ezekkel a szavakkal kezdte meg miniszterelnöki programbeszédét, mikor 1921 tavaszán átvette

a kormány vezetését és ezt művelte meg aztán konzekvensül és céltudatosan kormányzata első esztendeiben.

Nagy dolog volt az úrnőim és uraim. Az állami tekintély helyreállítása, annak a szerződésnek az érvényesítése, melyet a polgárok egymással az állami közösség megteremtése dolgában kötöttek. Ki emlékszik ma arra, hogy ez akkor milyen nagy dolog volt? Ki emlékszik az 1919—1921 esztendőkről krónikájára? Arra a kétségbeesésre, rezignáló lemondásra, mely legjobbjainkon erőt vett; hogy íme befejeztetett, nincs tovább, nincs menekvés. Ki látja ma annak jelentőségét, amit Bethlen István akkor művelt? .ahogy a reménytelenségbe süllyedt, önérzetében megroppant országot önmagának visszaadta, küldetése tudatára ébresztette. Gondoljunk csak vissza a bolsevizmus utáni idők miniszterelnökeire, gondoljunk vissza arra, hogy kezükben mit jelentett a végrehajtó hatalom, hogyan semmisült meg e hatalomnak még a töredéke is egy-egy vidéki különítmény-parancsnok üzenetére, gondoljunk arra a függő helyzetre, melyben a nemzetgyűlés épen a kormányelnök mindenkitől függő helyzete folytán szegyenkedett, azt kell mondanunk, hogy az a tekintély, melyet Bethlen István a magyar miniszterelnöknek szerzett, az a mód, ahogy a kormány végrehajtó hatalmát effektív hatalommá alakította, ahogy a maga tehetségéből szerzett befolyása erejét rá sugározta a nemzetgyűlésre, eléggé fel sem becsülhető cselekedet, mely nélkül az ország újjáépítésének munkájához hozzá sem lehetett volna látni. És mindaz, ami aztán erre felépült: az ál-

lami budget helyreállítása, a korona stabilizációja, egy magyar kereskedelempolitika alapjainak céltudatos lefektetése, az ország közgazdaságának a világgazdaságba való bekapcsolása, a különböző színű terrorok révén hitelét veszített országnak tekintélyszerzése, mindez valóban nem magától jött, nem is szakemberek számoszlopokra épített konstrukciója volt, hanem egy félig tudatos, félig ösztönös államférfiúi munka pompás eredménye.

Aligha állott magyar államférfi nehezebb feladat előtt, mint amilyen ezekben az esztendőben Bethlen Istvánra nehezedett. Amit Tisza István a háború előtt, de különösen a háború alatt művelt, kemény férfiassága, akarátának és elhatározásainak egyenesvonalúságai, egy elgondolt koncepció mellett való hajlíthatatlan kitartása: magy dolog volt, de egészben véve egyénisége — a mának távlatából világosan látjuk — már a külső körülményeknél, a háborúnak minden felülkerekedő erejénél fogva sem tudott olyan elhatározó befolyással lenni az ország sorsának további kialakulására, mint Bethlen Istváné. A háború Tisza István akarata ellenére tört ki s bármilyen heroikus volt a küzdelem, mellyel ő a háború folyamán a magyarság sorsát védte, erőfeszítése elsikkadt a háború rengetegében s amikor a katasztrófa bekövetkezett, a megalkuvást makacs elszánással elutasító Tisza István már nem bírt befolyással az ország sorsának alakulására. Bethlen István szerepe Csonkamagyarország sorsának kifermálódásában döntőbb volt. Tisza István bizonynyal hajlíthatatlanabb konzekvenciájú államférfi, egy kitűzött

végső cél követésében talán erősebb akaratú, amint hogy céljai is nyilvánvalóbbak voltak, élete könyve nyitottabb, könnyebben olvasható. Viszont Bethlen István hajlékonyabb pengéjű akarat a maga elé tűzött cél érdekében a mának egzisztenciáihoz való bravúros alkalmazkodása, különböző eredményeket produkált. Tisza István „az itt állok — másként nem tehetek“ moráljával, egy gondolon elvérző kemény elszántságával, egy pillanatig sem tudott volna megállni ezekben az esztendőkből: vak Sámson módjára rántotta volna magára állami berendezésünk gyenge oszlopú csarnokát. Bethlen István okossága, a gesztus, mellyel lemosott a plutarchosi életrajzok klasszikus harmóniájú szépségeiről és vállalt egy ellentmondásokkal teljes, sokszor következetlen, sokszor legszebb ideáljainkat provokáló, de önmagához mindig hű életet: különösképpen predesztinálták arra, hogy ennek a korszaknak egyetlen lehető államférfia legyen. Tisza tudása — közjogi, nemzetközi jogi, közgazdasági és szociológiai tudása — nyilván értékeesebb volt, mint Bethlen Istváné; azonban valami egészen különös docilitás, mely a megtanultakat a maga gazdagságából feldúsítani tudta, finom ítélőképesség s talán a dolgok lényegének, ösztönös megérzése révén Bethlen tudása még gyümölcsösebbnek bizonyult.

És ezzel az okossággal, ezzel a szuggesztív tehetséggel, ezzel a megérzéssel milyen problémákon segítette át az országot, milyen megpróbáltatásokkal, milyen Scyllák és Charibdisek között! A királykérdés válsága, mely IV. Károly meglepetésszerű visszatérésevel szakadt az or-

szagra, a franküggy komoly szituációja, a mezőgazdaság krízise, az agrárblokk lázadása, a kereskedelempolitikai helyzet felborulása: Bethlen István igazi arca — mondottuk már — mindig akkor rajzolódott ki élesen, mikor az a kivételes hatalom, melyet kivételes tehetségek révén kezében összefogott, veszélyben forgott és felborítással fenyegette a koncepciót, mely benne a magyarság dunamedencei elhivatása dolgában kialakult. Nem igazi államférfi az, aki nincs meggyőződve arról, hogy a hatalmat *egyedül ő tudja* és senki más kivüle a köz érdekében gyakorolni és nem igazi államférfi az, ki így lévén meggyőződve a maga elhivatottságáról, nem törekszik ennek a hatalomnak a teljességére. Vannak államférfiak kik ezt az abszolút hatalmat a királyok kegyére alapítják — a háború utáni Európában ez a lehetőség meglehetősen meggyérült; vannak akik fegyveres hatalomra bázisrozzák, melyet egy országban a demokrácia pilanatanynyi elaléltsága mellett megszervezniök sikerült — mint Hitler példájából ismerjük. És vannak államférfiak, kik afouszolutizmusukat a maguk egyéni képességeire, jelszavakon és pártokon felülálló, mert a jelszavakat és pártokat is bűvöletükben tartó tehetségükre alapítják, mint Cavour, az olasz egység nagy megteremtője, vagy akár Poincaré, aki mint miniszterelnök, többségi párt nélkül, egy vele lélekben szembenálló, de akaratának engedelmeskedő, tekintélye előtt meghajló parlament segítségével hajtotta végre a maga nagyszabású pénzügyi terveit.

Vajon az elfogulatlan történetírás melyik kategóriába fogja sorolni Bethlen István rezsim-

jét? Míg kormányon volt, diktátornak mondták, aki kormányzati politikájának végrehajtásában megtartotta ugyan az alkotmányt reprezentáló parlamentet, de választójogában és még inkább választási eljárásában megtalálta a módját annak, hogy a demokrácia a parlamentarizmuson keresztül ne válhasson rá nézve veszélyessé, ne tehesse egy pillanatra sem kétségessé hatalmát, melyet ő Tisza István, sőt Tisza Kálmán hatalmánál is erősebb mértékben kezében egybefogott. Aki igazi képét akarja megrajzolni Bethlen Istvánnak, az kénytelen lesz megállapítani, hogy ez a hajlamosság, a parlamentéit kemény elhatározással a maga politikája számára kezessé teszi, a parlamentbe belevinni a gondolatot — az Unterbewusstseinjába beleplántálni, — hogy minden egyes tagjának létezése attól függ, annyiban indokolt, amennyiben a miniszterelnök hatalmának reflektálója, elgondolásainak, hogy egy divatos kifejezést használjak „téglahordója“ marad: ez a hajlandóság uralkodó vonása volt

Bethlen István kormányzati programjának. Bizonyos, hogy ennek a hajlandóságnak következetes keresztülvitele, a parlamentnek a végrehajtó hatalom alá való abszolút rendelése, mély szakadékot támasztott ország és parlament között: az ország végül már csak azt látta, hogy a parlament merev eszköze a miniszterelnöki hatalomnak s elidegenedik azoktól a problémáktól, melyek konvulzióit — az 1931. esztendő krízise már falra vetítette meneteljeit — az ország minden idegsejtjében érezte.

Messzire vinne és túlterjedne egy elő-

adás illendő keretein, ha én most Bethlen István bukásának magyarázatát, pszichológiai analizisét próbálnám adni. Leegyszerűsítve ezt a tételt, holott semmi sem egyszerű, pláne az ilyen gazdagon komplikált egyéniség életében, mint Biethlen István, — az ő bukásának magyarázatát éppen ebben a tényezőben látom: a szakadásban, mely az ország s parlament között bekövetkezett, azáltal, hogy a parlament a kormányzati hatalom merev eszközévé vált. (A helyzet e tekintetben távozása óta csak rosszabbodott, amiről — aktuális politika lévén — nem kívánok nyilatkozni.) Minden ország a lelke mélyén demokratikus szellemű (még Németország is); lehet azon vitatkozni, hogy különb gazdasági és szociális előfeltételeket biztosít-e a demokrácia, — hiszen látjuk, hogy demokratikusan kormányzott államok is a legnagyobb gazdasági nehézségekkel küzdenek, — lehet azon is vitatkozni, hogy vajon éppen gazdasági összeomlások idején nem-e a tömegek hangulatait, nyugtalanságait, hajlamait figyelembe nem vevő kormányzat-e az, mely inkább biztosítja az anarchia elkerülését, minderről lehet s tán érdemes is vitatkozni, de nem vitatható, hogy *ez a kérdés megszűnt logika kérdése lenni*: az a fejlődés, melyet az utolsó 150 esztendő a világon produkált, a demokratikus gondolatot a politikai fejlődés Ding an sich-jévé, lényegévé avatta. Jöhetnek közbe zavarok, kongó jelszavakon alapuló diktatúrák, „világnézet“ badarságok, mindez végül is — konzekvenciáiban — a demokratikus gondolat mellett fog tanúságot tenni, aminthogy az a gyász, melyet a világ

V. György halálakor öltött, a demokratikus gondolat apotheozise volt.

Nos hát ezt a szellemet, a demokráciának ezt a feszítő erejét, egy olyan kivételes egyéniség, mint Bethlen István, az ő bámulatos szuggesztív képességével és szellemének és akaratának acélos rugalmasságával hosszú ideig lebírhatja, elérheti ezzel azt is, hogy minden önálló gondolat, önálló koncepció, gondolatok és koncepciók ütközése elfojtódik, politikai alkotásokra hivatott egyéniségek kitermelése lehetetlenné válik, tehetségek elsorvadnak, a kontraszelekció folyamata megerősödik, míg aztán egy gazdasági, vagy szociális krízis a lefojtott erőket a helyzet felborítására fel nem szabadítja.

De ha a történetírás meg is fogja állapítani, hogy Bethlen István a parlamentet céltudatosan és kemény kézzel a hatalom eszközévé merevítette, tárgyilagosan azt is fel kell majd jegyeznie, hogy viszont Bethlen István soha egy percig sem gondolt arra, hogy a parlamentet, egy történelmi fejlődés logikus és szerves produktumát félreállítsa s helyébe a fegyverekre, rethorikára és stílusára felépített egyeduralmat ültesse. A mi tapasztalatot Bethlen István az első nemzetgyűléssel tett, ahogy ennek szabadjára hagyott szenvedélyességében még a forradalom rémét vélte felismerni, ahogy megdöbbenetete őt jövőt nem néző elszántságával, mellyel kész volt keresztülvágni minden problémán, melyhez ő államférfiúi előrelátásában csak az operátor kesztyűs kezével vélt hozzányúlhatni, ez megérlelte benne a gondolatot, hogy a parlamentarizmust csak úgy tudja megmenteni, a nemzeti újjáépítés

legmagasabbrendű eszközévé avatni, ha kézbe veszi, ha hatalmában tartja a parlamentet. Azonban ennek a kézbentartásnak eszközei között Bethlen István mind sűrűbben élt a meggyőzés, a kapacitálás, a rábeszélés cavouri eszközeivel; akik ilyenkor hallgatták, az őszinte férfias vallomás, a frázisok és metaforák nélkül való, logikusságukban megejtő mondatait, azok előtt hirtelen egy másik arcél világosodott meg: annak az államférfiúnak az arca, ki teljes mértékben átérezvén az idők súlyát és következményeiért való felelősséget, nem a hatalom elképesztő, szívet és gondolatot elszorító eszközeivel akar hatni, hanem a dolgok lényegébe tekintés elmélyültségével, a felelős órák őszinteségével. Bethlen István ezt is tudta és ekkor is igazi Bethlen István volt. Emlékszek — csak példaként idézem — az agrárblokk lázadására és az egységes párton belül való elszánt fellépésére: ahogy Bethlen István akkor végigelemezte a problémákat, melyeket a gazdasági helyzet csőstül vetett eléje, ahogy sorra szedte az agrárblokk bajokdiktálta, de minden gazdasági megfontolás és felelősségérzet nélkül megszövegezett pontozatait, ahogy a problémáknál elidőzve komor őszinteséggel rendre megállapította, hogy ezek mai dimenzióikban már túlnőttek a kormányzati gondoskodás lehetőségein, ahogy bizonyos agrárpontozatokra leplezetlenül megállapította, hogy belső tartalom nélkül valók és alkalmatlanok arra, hogy egy felelős kormányzati program gerincül szolgáljanak, mindez Bethlen István másik arcát, a cavourit világította meg előttünk. Ez a másik arc nem kevésbé igazi arca Bethlen Istvánnak: íme a demokrácia legmeg-

becsültebb fegyvereivel: a helyzet őszinte feltárásával, a demagógia nélküli kapacitálásnak, a jel-szavaktól mentes vallomásnak egyszerű szókinccsével óhajt a maga törekvései számára közvéleményt teremteni. Ez csak egy példa, egész sort idézhetnék hasonló fellépésekről, hasonló megnyilatkozásokról, melyek mind meggyőzően illusztrálják, hogy mennyire megvetette a demagógia szellemét, mennyire távol volt tőle, hogy az alacsony szenvedélyekre spekuláljon, a tömegizlésnek hízelegjen, hogy a maga törekvéseinek szolgálatába „szervezeteket“ állítson, ezeket mozgassa, influálja, felsorakoztassa, esetleg egymás ellen kijátssza, úgy ahogy azt pillanatnyi politikai érdekek javallják.

Hát persze, ha természettudományi leírást ad az ember, a napfoltokról, sem szabad megfellelkezni, például arról, hogy néhány szép kivételtől eltekintve — nem mindig választotta meg szerencsésen munkatársait. Valahogy az lehetett az érzése, hogy csak alkalmazkodó intelligenciájú emberekre van szüksége, mert végső soron minden kérdésben úgymint maga dönt, holott a kérdések részleteivel nem foglalkozván, gyakran fontos problémák, komoly megoldási lehetőségek senyvedtek el ebben a kormányzási felfogásban. Ami annál különösebb, mert az igazi tehetséget nagyon respektálta. Vass Józsefnek éppen ez biztosított Bethlen kabinetjében külön pozíciót s politikai ellenfelei közül Rassay Károly kivételes tehetsége volt az, amit Bethlen a leginkább megbecsült és ami őt Rassayval szemben még kemény harcok idején is tranzigálóvá tette. De még ha — amit judiciuma, tisztánlátása hama-

rosan lehetővé tett számára — felismerte is valamelyik munkatársában a rátermettség hiányát, csak nagyon nehezen tudta magát rászánni arra, hogy tőle megváljon. Magamnak közvetlen tapasztalatom volt erről. Egyik igen fontos szociális intézményünknek fogyatékoságáról, működését megbénító pénzügyi politikájáról, érthetetlen eladósodásáról szólottam egy alkalommal neki és ő megkérdezte, hogy mit gondolok, mi ennek az oka. Megmondottam, hogy a két ember - kormány, zatának két fontos exponense, régi politikusok — akik az intézmény élén állanak, nem odavaló ember. „Bizony nem odavaló”, válaszolta Bethlen István és a két vezető még három esztendeig meg volt állásában. Hogy mivel magyarázzuk ezt? Gyöngédséggel-e munkatársai iránt, vagy göggel, mely nem hajlandó beismerni, hogy rosszul választott, — nem tudom. Egy erdélyi barátom, aki a Bethlen családot közelről ismerte, azt mondotta, hogy a Bethlenek soha egy gazdatisztet sem bocsátottak el állásából.

Folytathatnám; ilyen jelentőségű kifogásokat bizonyára egész sort lehetne találni. Nem szerettem, ahogy szívós utánjárása az optáns-ügy jelentőségét külpolitikai problémává duzzasztotta, vagy ahogy egy egyébként helyes beruházási politikában, melyet céltudatosan vitt véghez, mert ezzel szociális megrázkódtatásoknak kívánt elébe vágni, helyet engedett cicomás törekvéseknek is. Nem mintha az ilyen cicomás törekvések lelkéhez közel állottak volna — ellenkezőleg egész lelki habitusa maga a cicomamentesség —, hanem, mert ki törődik az ilyen csekélységgel! — hadd érvényesüljenek, kiknek kedvük ilyenekben

telik, ha egyébként megbízható hívei az ő politikájának. Azután nagy tekintélye gyávává is tette a kis tekintélyeket, kik nem igen merték megmondani neki, hogy valami nem helyes, nem kívánatos; holott kevés embert ismertem, ki az őszinte okos szóra úgy figyelt föl, mint Bethlen István. De mindezeknek a jelentőségét már akkor is túlbecsültük s ma a távolság hűvösségéből mesquin dolgoknak látszanak. Én magam — őszintén bevallom — mindig úgy voltam vele, hogy valahányszor kormányzati politikájának valamely tényét kifogásoltam, végül mindig azzal a Bismarck-anekdotával intéztem el magamban a dolgot, melyet szíves engedelmmel elmondok.

General v. Kanitz Napóleonról tartott előadást a porosz vezérkari iskolában sorra ismertetvén pályájának haditetteit. Egy főhadnagy állandóan kérdésekkel szakította meg az előadót; bitte Herr General, warum hat Napóleon das so gemacht, warum hat er das nicht so gemacht? General v. Kanitz megadta a szükséges feletetet, de mikor a főhadnagy további „warum hat er das nicht so gemacht?“ kérdésekkel zavarta, azt mondotta: *sehn Sie Herr Oberlieutenant, der Napoleon war ein guter Kerl, ein herzensguter Kerl, aber dumm, dumm.*

Még néhány szót úrnőim és uraim Bethlen Istvánról a szónokról, úgy ahogy abban a két kötetben revelálódott számunkra, melyben négy esztendő előtt összegyűjtött beszédeit publikálta. Mondjuk meg őszintén: sem a történetíró, sem az esztéta nem találja meg számítását a kötetek olvasásakor. A történetíró, mert túlkorán jött —

s ez áll aztán az én mai előadásomra is —, hiszen aki e beszédek elmondotta tíz esztendőn keresztül protagonistájai a magyar politikai életnek, alakítója a csonkán-bénán útjára indított magyar sorsnak, nemcsak hogy nem lépett le a politikai színpadról és nem vonult vissza a memoárirás elefántcsonttornyába, ahogy azt Clemenceau művelte, mikor 1920-ban az elnökválasztásnál alul maradt, hanem ma is sakkjátékos szép szenvedélyével figyel a magyar politikai élet nehéz spekulációja játszmáját, idegesen szorítván össze ujjait egy-egy hibás húzás láttára. Nem, a történetírónak még türtőztetnie kell egyébként nagyon is érthető érdeklődését: ez az ember, aki a háború utáni évtizedben úgy formálta ennek az országnak sorsát, kemény és megrázó külső és belső küzdelmek során — mert a napóleoni mondást ellenségei sem tagadják meg tőle: *voilà un homme, qui a eu de grands chagrins (ime egy ember, der sich hat sauer werden lassen, mint ahogy Nietzsche fordította)* — szóval, aki úgy formálta az ország sorsát, hogy az így megszilárdított alapzaton tovább építhetnek az új mesterek, ha megvan hozzá a tehetségük, — ez az ember nem óhajt fölényes bölcs lenni, aki elefántcsonttornyából szemléli a dolgok alakulását, hanem felelős nyugtalansággal nézi az új mesterek új stílusbeli produkcióit, hogy beleavatkozzon, ha a körülmények parancsolják és az okosság és önérzet megengedi. Az esztétikus pedig nem találja meg számítását, mert ez a köt kötetnyi gyűjtemény nem revelál egy kivételes szónokot, nemcsak a kosuthlajosi avagy apponyalberti értelemben, ha-

nem a bismarcki, clemenceau, sőt lloydgeorgi értelemben sem. Nem azért, mint azt Bethlen István tévesen hiszi, hogy „a mai gyorsan élő világban nincs idő arra, hogy felelős állásban lévő politikus beszédét gondosan elkészítse, csiszolgassa,“ nem ezért. Bethlen István akkor sem volna briliáns szónok, ha ráérne csiszolni mondanivalóját — a háború előtt ráért — hanem egyszerűen azért nem, mert ez a képesség, mely a szavak és mondatok köré holdudvart sugároz, valami mély meggyőződés vagy erős akarat mágikus kisugárzásából, mely megműveli, hogy ez a meggyőződés, ez az akarat úgy izzik kérésziül mondanivalóin, mint a rubinon az őskori világégések tüze, ez a képesség hiányzik belőle. De hiányzik a másik fajta szónoki képesség is, mely Bismarcknak ornamensnélküli beszédeit oly jelentőssé, vasból kovácsolttá teszi — Siegfried kovácsolja a kettétörött Nothungot — hiányzik belőle az a könyörtelen rabelaisi vice, mely Clemenceau minden szónoklatát parlamenti sikerré avatta, Lloyd George huncutkodó humora, Mussolini klasszikus példákon nevelődött néptribun-elokvenciája. Bethlen István beszédei világosak, logikusak, deákferencien józanok, a dolgok lényegére tapintók, azonban az esztétikus, aki e beszédekből olvasmányt akar kikeresni valamely rethorikai tankönyv számára, hiába fárad. (Igaz, hogy nem aktív miniszterelnökről lévén szó, nem is nagyon fog fáradni.) Ha azonban az esztétika nem a beszédeknek l'art pour l'art értékét nézi, hanem dokumentumokat keres egy értékes egyéniség képének teljesebb kifejezéséhez, ha e beszédek tompí-

tott hanghordozása, kimért gesztusai, dísztelenségei, minden affektációtól, theoretikus spekulációtól ment s nagyritkán kitörő affektusai során kíván eljutni a kivételes egyéniség leglényegéhez, akkor e beszédek archívumából sok érdekes okmányt emelhet ki, anélkül persze, hogy azzal áltathatná magát, hogy megtalálta kulcsát ennek a nagyon is komplex egyéniségnek.

Megelevenedik előttünk, beszédeit olvasván nemzetmentő, nemzetépítő politikája: úgy óvni a Duna medencében ezt a csonka határok közé szorított nemzetet, építeni ki kulturális, gazdasági fejlődésének lehetőségeit, a szomszéd országokat is túlszárnyalón, hogy az a ragaszkodás, mely bennünket a történelmi fejlődés, a verség, a geográfiai adottság folytán az elszakított területekhez köt, a kulturális és gazdasági fölény révén *élő és ható jog* maradjon, a magyar külpolitikának állandó és szerencsésebb európai körülmények között majdan érvényesülő célkitűzése. Ez diktálta belpolitikájának elgondolásait; ez okozta, hogy a Klebelsberg Kuno milliókat emésztő kutúrberuházásait szívesen látta s nem mint egyesek hitték valami közönyös nemtörődomségből; ez írta elő külpolitikájának irányát, melyről e máris terjengősre nyúlt előadás keretében nem beszélhetek érdeme szerint. (Erről külön előadást kellene tartani, ahogy ezt az országot a királypuccs után nyilvánvalóvá vált izoláltságból céltudatosan kivezette és a közép-európai politika komoly tényezőjévé erősítette. Ma is ennek a politikának tört darabjaiból élünk, sőt bevallhatjuk: ezt fecséreljük el.) Bethlen István más megoldást, más lehetőséget a magyarság

számára nem tud, mint úgy hozni mindent rendbe otthonunkban, hogy kifelé minél különb akcióképességet fejthessünk ki és úgy foglaljuk és töltjük be helyünket a Kárpátok medencéjében, ahogy azt — szerinte — betölteni már a kiegyezés után hivatva voltunk. Bethlen Istvánról {cl nem tételezhető, hogy ezt azért mondja, hogy valami érdekeset mondjon, — ez távol áll az ő lényegétől. Nem, ezeket a szürke szavakat, melyek látnoki víziókat takarnak, valami megszállottság diktálja, valami a hétköznapi lehetőségek határait áttörő, rejtett szenvedélyű jövőt akarárás . . . ezért minden, földbirtokreform, közjogi változások, választójogi reform, pénzügyi tranzakciók stb. stb., mindez csak ujjgyakorlat a megoldandó egyetlen probléma számára: *új honfoglalás a Kárpátok medencéjében*. Bizonyos: ilyen célt, ilyen grandiózus vonalakkal vagy fantaszták, vagy az időt kivárni tudó, a közbenső megpróbáltatásokért a felelősséget vállaló, a mindennap szenvedései fölött önmegtagadással túlnéző államférfiak tűznek maguk elé. Bethlen István nem a fantaszták sorából való. Más kérdés, hogy az ő sasvíziójának hányan tudunk utánatekinteni, szédülés, megtántorodás nélkül és más kérdés, hogyan véli megteremteni, üstökénél fogva előcibálni az alkalmat, melynek áldozatából felszáll a látomás realitása, mint Paris falai alatt Bismarck birodalma.

Bizonyos, hogy Bethlen Istvánt nagyban segíti e látomás kimunkálásában az a körülmény, hogy ő e grandiózus célkitűzésében úgy fordul Erdély felé, mint a jámbor muzulmán Mekka felé. Csak Kemény Zsigmond tudná igazán meg-

írni — ő is csak regényben — azt a gyöngéd, könnyfátyolos viszonyt, mely Bethlen Istvánt Erdélyhez láncolja. Történelmi felfogásának, tradíciójának, kultúrájának minden gyökérszála az erdélyi talajba nyúl s ha beszédeiben és írásaiban oda is illeszti Erdély mellé a „délvidék“, „felvidék“ szavakat, az ember érzi, hogy ez a szó Erdély, az ő lelkében másként muzsikál s minden, amit gondol, tervel, cselekszik, — csak mér-földkő azon az úton, melyen honfoglaló lelke Erdély felé szárnyal. Erdély a megfordított Piemont; csak innen teremthető meg az életképes Magyarország.

Bethlen István közel öt esztendeje, hogy a kormány éléről eltávozott s előbb a kormánypárton, majd — egy esztendő óta — az ellenzék soraiban teljesíti a maga hivatását. Külön ez időszakról nincs mit mondanunk. Ami távozása óta történt, az sok mindenfajta új megállapításra nyithatta rá Bethlen István szemét. Dolgokról — a maga és mások dolgairól, emberekről, ellenségekről és barátokról; — Bethlen István mindig is magános ember volt, de a magánosság lehelle-tét soha nem érezhette olyan metszően, mint most. És ha túl is van azon a koron, mikor az embert csalódások érhetik s ha ítélőképessége és egészséges skepszise meg is kímélik attól, hogy illúziókat tápláljon, a magánosságnak, a hatalom-Sói való távollétnek órái bizonytalansággal sok mindent más megvilágításban láttatnak vele. Néha még keserűség színezi nyilatkozatait, mint Klebelsberg Kunó temetésekor elmondott beszédében, vagy mikor könyvében az előszó végén felkiált: „Én ott állottam a nemzet betegágyánál, mikor a for-

radalmak után lázban delirálva feküdt és orvosai nem tudták, hogy a beteg a reggelt megéri-e. Hol vagyunk mi ma ettől az állapottól? És ne hlgyje senki, hogy a gyógyulás magától ment; a világon semmi sem megy magától. Ezt csak azok hiszik, akik még soha semmit sem alkotak. Én tudom, hogy nehezen ment és tudom, hogy sok súlyos gonddal, sok nehéz munkával, sok keserves csalódásai kellett megfizetni érte.“ Ma még keserűség, de már szivárványosan megtörik ennek ürömcseppjeiben az a felismerés, amihez a hatalom birtokában ritkán jut el az ember, hogy lehet másképp is, más utakon, más elgondolással, más tárgyakkal, más személyekkel és mégis ugyanazon eszmények után.

Ha ez a líra, ez a Bethlen Istvánnál szokatlan önmaga-kiszolgáltatás, mi az előbb idézett felkiáltásból kicsendül, azt jelenti, hogy aki ezt a megrázó vallomást teszi, az Vergilius karján különös utakon járt s kevés halandónak kijáró látomásokban volt része, akkor Bethlen Istvántól még különös dolgokat várhatunk.

Várunk is úrnőim és uraim és ezzel a nyilatkozattal én be is fejezem előadásomat. Senki nálamnál jobban nem érzi e fejtegetések fogyatékosságait: talán, ha sikerült is az aktuális politikai eszme-futtatás szirtjeit elkerülnöm — ein politisch Lied ein garstig Lied — sajnos a történelmi essay magaslatáig felemelkednem nem sikerült, holott Bethlen István egyénisége ezt megérdemelné. Én befejezettek tekintem a magam feladatát, ha sikerült önök előtt e töredékes jegyzetekben egy providenciális államférfi vázlatos képét vászonra vetítelnem. S ha bizonyításom egyik-másik ponton

fogyatékos volt hadd egészítsem ezt ki Fromentin bizonyításával, aki mikor úgy érezte, hogy egyik tanulmányában nem eléggé bizonyította be Delacroix festői oeuvre-jének szépségeit, hozzáteszi: Je vous jure, que c'est beau. Esküszöm, hogy gyönyörű. Esküszöm, hogy államférfi.